

روی کردهای مختلف در مورد نقش سنت در تعامل با قرآن و کتاب مقدس

محمد کاظم شاکر^۱

مینا شمخی^۲

تاریخ دریافت: ۸۸/۶/۱۴

تاریخ تصویب: ۸۹/۱۲/۱۴

چکیده

در هر سه دین اسلام، مسیحیت و یهود، سنت نیز در کنار کتاب، منبع اعتقاد و عمل دین‌داران است؛ با این حال، گروه‌هایی سنت را نفی کرده و یا از گستره اثربخشی آن در احکام و آموزه‌های این ادیان و یا در تعامل‌های آن با کتاب‌های آسمانی (عهدین و قرآن) کاسته‌اند.

در این مقاله، روی کردهای مختلف باورمندان و مخالفان سنت را در سه دین اسلام، یهود و مسیحیت طبقه‌بندی کرده و تعامل سنت با کتاب‌های آسمانی را در این سه دین ابراهیمی مورد بررسی قرار داده‌ایم. درباره رابطه قرآن و سنت، دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است: از یک سوی، مخالفان سنت تا مرز انکار نقش سنت پیش رفته‌اند و از آن سوی، موافقان خود مشتمل بر چند دسته‌اند: برخی برای سنت، تنها نقش تفسیر قرآن را قائل‌اند، برخی دیگر سنت را عهده‌دار

۱. دانشیار دانشگاه قم mk_shaker@yahoo.com

۲. استادیار دانشگاه شهید چمران m_shamkhi@yahoo.com

بیان تفصیلی قرآن می‌دانند و گروهی دیگر علاوه بر اینها، سنت را منبعی همپای قرآن می‌شمارند و نسخ قرآن با سنت را نیز ممکن قلمداد می‌کنند. درباره کتاب مقدس، بیشتر گروه‌های یهودی در کنار شریعت مکتوب (تورات)، به شریعت شفاهی نیز باورمندند. در مسیحیت نیز سنت در کنار کتاب مقدس، هم به‌عنوان مفسر و هم به‌عنوان منبعی مستقل، برخی آموزه‌ها را بنیان می‌نهد که هیچ سابقه‌ای در کتاب مقدس ندارند.

واژه‌های کلیدی: سنت، تفسیر، قرآن، کتاب مقدس، عهد عتیق، عهد جدید.

۱. طرح مسئله

سنت به‌عنوان موضوعی اساسی در ادیان ابراهیمی مطرح است. به طور کلی می‌توان مسئله سنت را در هر یک از این ادیان، در دو ساحت بررسی کرد: ساحت نخست، نقش سنت در آموزه‌های دینی در کنار کتاب‌های مقدس مسلمانان، مسیحیان و یهودیان؛ ساحت دوم، نقش سنت در تعامل با کتاب‌های آسمانی. در ساحت نخست، این موضوع مطرح است که آیا اساساً این ادیان در تشریح احکام و آموزه‌های خود دارای دو منبع وحیانی هستند و سنت در کنار کتاب‌های آسمانی، به‌مثابه منبعی مستقل مطرح است یا خیر. در ساحت دوم، بعد از پذیرش سنت به‌عنوان منبع معتبر، این سؤال مطرح می‌شود که سنت چه تعاملی با کتاب دارد؛ آیا صرفاً نقش تبیینی و تفصیلی دارد یا آنکه می‌تواند حتی احکام کتاب‌های آسمانی را نیز تغییر دهد؛ به بیان روشن‌تر، در این مقاله، در پی پاسخ این سؤال هستیم که آیا سنت در اسلام، مسیحیت و یهود، تنها در محدوده تفسیر، تبیین و تفصیل آموزه‌های کتاب‌های آسمانی عمل می‌کند یا فراتر از آن، دارای نقش استقلالی نیز هست و یا حتی می‌تواند احکام و دستورهای را از

شریعت مبتنی بر کتاب نیز نسخ کند. در بخش نخست مقاله، دیدگاه‌های مختلف مسلمانان را درباره سنت، بیان و تحلیل می‌کنیم و در بخش دوم، رویکردهای گوناگون به سنت را در یهود و مسیحیت بررسی می‌کنیم؛ در نهایت، به مقایسه این دیدگاه‌ها می‌پردازیم و نقاط اشتراک و افتراقشان را مطرح می‌کنیم.

۲. دیدگاه‌های مختلف درباره جایگاه سنت در اسلام و تعامل آن با قرآن

تقریباً همه مسلمانان، سنت را به‌عنوان منبعی معتبر در کنار کتاب پذیرفته‌اند؛ با این حال، تخصیص بسیاری از مفاهیم قرآنی از سوی روایت‌ها، تفسیرهای غیرظاهر و حتی خلاف ظاهر، و نیز بیان بسیاری از جزئیاتی که در آیات قرآن نیامده و حتی گاه اضافه‌شدن احکامی که در قرآن، حتی به آنها اشاره‌ای نشده است و بالاتر از همه، تغییر صریح احکام ظاهری قرآن کریم از سوی سنت، سبب شده است که در دو سده اخیر، مباحثی بسیار جدی در برخی محافل اسلامی صورت گیرد. به هر حال، امروزه، رابطه سنت با کتاب‌های آسمانی، از موضوع‌های مهم به‌شمار می‌رود و بیان دیدگاه‌های مهم و اصلی در اثبات و نفی نقش سنت و یا میزان نقش سنت در تفسیر قرآن، به شفاف‌سازی بیشتر نقش سنت در دین اسلام و تعامل آن با قرآن می‌انجامد.

پرسش‌های اساسی مطرح در این بحث، به شرح ذیل‌اند: آیا سنت در کنار قرآن، منبعی معتبر است یا خیر؛ در صورت مطرح‌بودن، آیا هم‌رتبه با قرآن است یا خیر؛ رابطه آنها با یکدیگر چگونه است؛ مفسر، مفصل یا معبر.

۳. دیدگاه‌های مختلف در طریق نفی سنت

در طول تاریخ اسلام، برخی افراد در مسیر مقابله با سنت گام برداشته‌اند؛ با این حال نمی‌توان همه کسانی را که به‌نوعی به مخالفت با حدیث یا سنت برخاسته‌اند، یکسان انگاشت. برخی از این افراد، در اصل اعتبار سنت به‌عنوان منبعی در تشریح احکام و تأسیس آموزه‌های معرفتی، تردید ایجاد کرده‌اند و برخی دیگر به اعتبار سنت منقول،

خداوند وارد کرده‌اند. در این میان، در هر دو مورد، بعضی به نفی کل و برخی به نفی بعض نظر داشته‌اند.

بر اساس مدارک تاریخی، برخی اطرافیان رسول اکرم (ص) در زمان حیات آن حضرت و در خانه ایشان، هنگام وصیت کردن، عبارت «حسبنا کتاب الله» را بر زبان راندند (ابن حنبل، ۱۹۴۹م: ۱/ ۳۲۴ تا ۳۲۶؛ بخاری، ۱۴۹۱م: ۱/ ۳۶ و ۵/ ۱۳۷). بعد از آن نیز به جهت ملاحظه‌های سیاسی، بر این مسئله تأکید شد و زمینه منع کتابت حدیث رسول اکرم (ص) را فراهم آورد. حتی در دوران خلیفه اول و دوم، شاهد نابودی مجموعه‌ای از احادیث گردآوری شده هستیم (عسکری، ۱۳۷۸ش: ۲/ ۴۱۷؛ ابن حنبل، ۱۹۴۹م: ۳/ ۱۲ تا ۱۴). خواه عامل اصلی ضدیت با حدیث و سنت را در آن برهه زمانی، وضع سیاسی بدانیم و یا صیانت از قرآن و تداخل نکردن قرآن و سنت، بر همگان روشن است که در آن عصر، کسی معتقد نبود که قرآن در همه امور مربوط به دین، برای مردم کفایت می‌کند. از برخی آثار منقول از خلفا هم هویداست که منظور آنها مطلق سنت نبوده است. از خلیفه دوم نقل شده است که گفت: روایت کردن از رسول خدا را کم کنید؛ مگر در آنچه مربوط به عمل است (مرتضی‌العاملی، ۲۰۰۶م: ۱/ ۲۷)؛ بنابراین، وجود سنت و اصالت آن در کنار قرآن، برای همه صحابه، مفروغ‌عنه بوده است و در نهایت، آنان در برخی موارد خاص، قرآن را کافی به مقصود می‌دانستند و یا اشکال آنها در کتابت احادیث بوده است. به هر حال، دیری نپایید که جامعه اسلامی به خود آمد و حرکتش را در جهت صیانت از سنت پیامبر تصحیح کرد.

برخی نویسندگان اهل سنت که نمی‌خواهند اندیشه قرآن‌پسندگی به برخی از خلفا نسبت داده شود، معتقدند خوارج در قضیه تحکیم، سنگ نخست این اندیشه را نهادند؛ یعنی هنگامی که سپاه معاویه قرآن‌ها را بر نیزه کرده بودند و می‌گفتند: «لا حکم الا لله». این گروه بعداً هم معتقد شدند هیچ حکم شرعی‌ای حجیت ندارد؛ مگر آنکه از قرآن اخذ شود (خطیب بغدادی: ۱۹؛ شهرستانی، ۱۳۹۵ق: ۱۱۴ و ۱۱۵؛ عبداللطیف، ۱۹۹۱م: ۸۵). پس از این حرکت آسیب‌زا برای سنت، ظاهراً تا دوران محمد بن ادریس شافعی (۱۵۰ تا ۲۰۴ق)، حرکت قابل توجهی در این زمینه دیده نشد. شافعی در کتاب *جماع العلم* - که

همراه با کتاب *الامّ* نیز چاپ شده است - بابی را تحت عنوان «باب حکایه قول الطّایفه الّتی ردّت الاخبار کلّها» آورده است (شافعی، ۱۹۸۵ م: ۱ تا ۱۱؛ بی تا: ۷/ ۲۷۳ به بعد). وی نقل می کند که کسی که خود را از اهل علم می دانسته، برسر این مسئله با او بحث کرده است که شما چگونه به خود اجازه می دهید در قرآنی که «تبیاناً لكل شیء» است، با توجه به اخباری که به دستتان رسیده و معلوم نیست روایانش صادق بوده اند یا کاذب، برخی احکام را عام و برخی را خاص بشمارید و برخی اوامر را واجب و برخی را غیرواجب بدانید (شافعی، ۱۹۸۵ م: ۱ تا ۱۱؛ بی تا: ۷/ ۲۷۳ به بعد). این گروه حتی درباره نماز نیز - که روش به جا آوردنش جزو سنت قطعی است - می گفتند آنان نماز و زکات را بر اقل چیزی که این نامها بر آن صدق کند، به جای می آورند. وی می گوید: «من جاء بما يقع علیه اسم صلوه و اقل ما يقع علیه اسم زکوه فقد أدى ما علیه، لا وقت فی ذلک و لو صلی رکعتین فی کل یوم»؛ یعنی هرکس عملی را به جا آورد که بتوان نام نماز بر آن نهاد، و نیز کسی که کمترین چیزی را که بتوان آن را زکات نامید، در راه خدا بدهد، تکلیفش را ادا کرده است. زمان خاصی برای نماز وجود ندارد؛ حتی اگر دو رکعت در هر روز به جا آورد، کفایت می کند (شافعی، ۱۹۸۵ م: ۱ تا ۱۱؛ بی تا: ۷/ ۲۷۳ به بعد). در تعیین مصداق این گروه، برخی معتزله را مراد دانسته اند (سبّاعی، ۱۹۷۶ م: ۱۴۹) و برخی گفته اند که این گروه همان خوارج هستند. ابن حزم ظاهری گفته است: ازارقه از خوارج، رجم را باطل می دانند و دست سارق را از شانه (منکب) قطع می کنند و نماز و روزه را بر حائض واجب می دانند (ابن حزم، الفصل، ۳/ ۱۲۴ و ۱۲۵). طوایفی از خوارج می گویند نماز، یک رکعت در صبح و یک رکعت در شب است: «ان الصلوه رکعه بالغداه و رکعه بالعشی» (ابن حزم، ۲/ ۱۱۴)؛ همچنین خطیب بغدادی گفته است: «خوارج چنین پنداشته اند که در احکام شرعی، هیچ چیز به جز قرآن کریم، حجت نیست» (خطیب بغدادی، ۱۹)؛ شهرستانی نیز در *الملل و النحل* گفته است که ازارقه از خوارج، حکم رجم را ساقط کرده اند؛ با این توجیه که در قرآن، از آن ذکری به میان نیامده است (شهرستانی، ۱۳۹۵ ق: ۱/ ۱۲۱).

در سده نهم هجری، جلال‌الدین سیوطی (۸۹ تا ۹۱۱) در کتاب *مفتاح‌الجَنه فی الاحتجاج بالسَّنه* می‌گوید: امروزه، عده‌ای عقیده دارند که فقط باید به قرآن احتجاج کرد و نمی‌توان به سنت احتجاج کرد (سیوطی، ۱۹۹۲م: ۱۳).

در سده سیزدهم هجری، جریان مخالفت با سنت، شکلی تازه به خود گرفت و این بار، نه در میان فرقه‌های مذهبی متعارف، بلکه در میان تجددگرایانی نضج یافت که بسیاری از آموزه‌های حدیثی را با روح قرآن، جاودانگی اسلام، پیشرفت مسلمانان و همراهی با تمدن جدید در تضاد می‌دانستند. برخی ریشه انکار سنت در شبه‌قاره را سید احمدخان هندی دانسته‌اند (اعظمی، ۱۴۲۲ق: ۲)؛ اما مودودی، متفکر مسلمان معاصر، این مسئله را به گونه‌ای دیگر تحلیل می‌کند:

فتنه انکار سنت در قرن سیزدهم هجری - که در شبه‌قاره پا گرفت - نطفه آن در عراق بسته شد و در همانجا نیز متولد شد و سپس در هند، توسط سید احمدخان (۱۸۱۷ تا ۱۹۹۷) و شیخ چراغ‌علی (۱۸۴۴ تا ۱۸۹۷) رواج یافت؛ سپس مولوی عبدالله جکرا لوی یکه‌تاز این میدان شد؛ پس از او، پرچم به مولوی احمدالدین امرتسری رسید و آن‌گاه اسلم جراجبوری و اخیراً غلام احمد این اندیشه را به ساحل ضلالت رسانده است (الهی‌بخش، ۱۹۸۹م: ۹۹).

البته همه افرادی که از آنها به‌عنوان مخالفان سنت در شبه‌قاره یاد شده است، یکسان نمی‌اندیشیدند. سید احمدخان معتقد بود نمی‌توان به احادیث اعتماد کرد و شروطی را برای حجیت احادیث می‌گذاشت که به‌گفته برخی فقط در متواتر لفظی یافت می‌شود. چراغ‌علی نیز بر این عقیده بود که نمی‌توان به احادیث اعتماد کرد. شیخ عبدالله الجکرا لوی که گروه خود را «اهل‌الذکر و القرآن» نامیده بود، از همان ابتدا علناً با سنت مخالفت کرد. وی در دهه پایانی قرن نوزدهم، در مناظره‌ای گفت: تنها قرآن، از جانب خدا به حضرت محمد وحی شده و غیر از آن، وحی نیست (الهی‌بخش، ۱۹۸۹م: ۲۱ و ۲۷). محب‌الحق عظیم‌آبادی حنفی‌مذهب (متوفی در دهه پنجاه از قرن بیستم)، در کتابی به‌نام *بلاغ‌الحق*، به عدم اخذ به سنت در دین تصریح می‌کند و می‌گوید: در اسلام، منصب امامت نداریم؛ چون قرآن از آن یادی نکرده است. وی همچنین اعتقاد به عالم برزخ را

نفی می‌کند (الهی‌بخش، ۱۹۸۹م: ۲۱ و ۲۷).

بعد از عراق و هند، موج این اندیشه به مصر نیز رسید. در آنجا، کسانی چون محمد توفیق صدقی در مقاله «الاسلام هو القرآن وحده»، الارشادی احمد زکی در کتاب *ثوره الاسلام* (الهی‌بخش، ۱۹۸۹: ۱۷۶)، اسماعیل ادهم در کتاب *مصادر التاريخ الاسلامی* (الهی‌بخش، ۱۹۸۹: ۱۸۰) و محمد ابوزید الدمنه‌وری در کتاب *الهدایه و العرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن* و نیز احمد صبحی منصور، بر نفی سنت تأکید کردند (سیوطی، ۱۹۹۲م: ۵ تا ۶، مقدمه معاذ محمود).

۴. نقد اندیشه مخالفت با سنت

در نقد سخن مخالفان سنت، نکات زیر درخور ذکرند:

الف) مسلمانان، همان طور که قرآن را به تواتر، به ارث برده‌اند و به درستی آن یقین دارند، سنت عملی پیامبر اکرم (ص) را نیز از نسلی به نسل دیگر سپرده‌اند؛ بنابراین نمی‌توان یکی را پذیرفت و دیگری را وانهاد. به گفته سیوطی در *مفتاح الجنه*، «همانهایی که قرآن را به ما رسانده‌اند، سنت را نیز برای ما نقل کرده‌اند؛ یعنی صحابه و تابعین؛ بنابراین، اگر کسی قرآن را قبول دارد، باید سنت را نیز قبول داشته باشد» (سیوطی، ۱۹۹۲م: ۸۷). همان طور که قبلاً هم گفتیم، مخالفت‌هایی که بعد از رحلت پیامبر (ص)، با نگارش و تدوین حدیث صورت گرفت، مخالفت با اصل سنت نبود؛ بلکه همه صحابه، تابعین و نسل‌های بعدی بر سنت عملی پیامبر (ص) اتفاق نظر داشته‌اند.

ب) دغدغه نوگرایان مسلمان در شبه‌قاره یا مصر در بدو امر، اصل سنت نبود؛ بلکه آنها به طرق روایت‌ها و سنت بی‌اعتماد بودند و این بی‌اعتمادی، آنها را به نقطه انکار سنت رسانده است. باید بگوییم احتمال دروغ و کمی حافظه درباره روایان وجود دارد؛ اما راه مقابله با آن، رد سنت و نفی همه روایت‌ها نیست؛ بلکه می‌توان برای نقل و تدوین روایت‌های صحیح، تمهیداتی اندیشید. گذشته از آن، بخش اصلی سنت، یعنی سنت عملی، به صورت قطعی به ما رسیده است و با اخبار آحاد و طرق نامطمئن آنها ارتباطی ندارد.

ج) اگر منبع بودن قرآن مجید را تمام و کمال قبول داشته باشیم، باید سنت را نیز بپذیریم؛ زیرا خداوند متعال در قرآن، به اطاعت پیامبر امر کرده و طاعت ایشان را طاعت خود دانسته است و مردم را در منازعاتشان به حکم رسول ارجاع داده است. صحابه نیز بر اتباع سنت رسول خدا اجماع دارند. معاذ بن جبل می‌گوید که اگر حکمی را در قرآن نیافتیم، به سنت پیامبر حکم می‌کنیم. همه تابعین و اتباع تابعین نیز همین شیوه را داشته‌اند (فتوحی، ۱۹۸۵م: ۵ و ۶). شافعی براساس آیه شریفه «و انزلنا الیک الذکر لتبیین للناس ما نزل الیهم» (قرآن، نحل: ۴۴) این‌گونه استدلال می‌کند که سنت نیز مانند قرآن، از سوی خداوند متعال نازل شده است؛ زیرا در این آیه، مراد از «ذکر»، سنت است (سیوطی، ۱۹۹۲م: ۴، مقدمه معاذ محمود).

۵. دیدگاه‌های مختلف درباره طریق تعیین نقش سنت

پس از پذیرش منبع بودن سنت در تشریح باید از نقش و جایگاه آن در تبیین دین و نیز رابطه آن با قرآن سخن بگوییم. قبل از بیان دیدگاه‌های مختلف درباره چگونگی تعامل قرآن با سنت، مناسب است کارکردهای سنت را به‌اجمال یادآور شویم. مجموعه این

کارکردها را می‌توان در چهار مورد بدین شرح طبقه‌بندی کرد:

الف) صرفاً بر مضمون آیه یا آیات قرآن مجید تأکید کند؛

ب) بیانی روشن‌گر برای متن قرآن باشد؛

ج) آنچه را در قرآن، به‌اجمال آمده است، به تفصیل بیان کند؛

د) منشأ حکمی شود که قرآن اصلاً آن را متعرض نشده است؛

ه) حکم قرآن را تغییر دهد.

درمیان دانشمندان اسلامی، دیدگاه‌هایی مختلف در پذیرش همه یا برخی از این موارد وجود دارد. در اینجا، هر یک از این دیدگاه‌ها را بررسی می‌کنیم.

۱-۵. هم‌رتبگی قرآن و سنت در اعتبار و احتجاج

مطابق این دیدگاه، قرآن و سنت، هر دو از وحی الهی سرچشمه می‌گیرند و در هردو، بیان آموزه‌های دینی و تشریح احکام عملی، به‌نحوی یکسان انجام می‌شود؛ تفاوت این دو منبع، در اموری غیر از تشریح و بیان آموزه‌هاست؛ بنابراین، جدای از شأن ممتاز قرآن کریم در اسلام و نزد مسلمانان، در اینجا، از نقش قرآن و سنت در بیان آموزه‌های دینی، اعم از اعتقادی، اخلاقی و احکام شرعی سخن می‌گوییم. برخی می‌گویند: درست است که الفاظ قرآن از سوی خدا و معجزه پیامبر است؛ اما در اینجا، به این‌گونه شئون قرآن کاری نداریم؛ بلکه این کتاب آسمانی به‌عنوان مصدر تشریح دارای اعتبار است؛ چون وحی الهی است؛ بنابراین، از این جهت، بین قرآن و سنت، فرقی نیست و هر دو در یک درجه از اعتبار قرار دارند (عبدالخالق، ۱۹۸۶م: ۴۸۵)؛ بدین ترتیب، سنت دارای تمام کارکردهای قرآن در تشریح و تبیین آموزه‌ها و احکام دینی است؛ هم می‌تواند گزاره‌هایی داشته باشد که مستقل از گزاره‌های قرآنی‌اند و هم گزاره‌هایی که ناظر به گزاره‌های قرآنی هستند.

از پی‌آمدهای هم‌رتبگی قرآن و سنت در تشریح، آن است که نسخ قرآن به‌وسیله سنت نیز همانند نسخ قرآن به قرآن و نسخ سنت به قرآن ممکن است؛ زیرا سنت پیامبر نیز در واقع، وحی و از جانب خداست. یادآوری می‌کنیم کسانی که نسخ قرآن را با سنت پذیرفته‌اند، به دو دسته تقسیم می‌شوند. عده‌ای چون مالک، نسخ قرآن را تنها با سنت متواتر قبول دارند (ابن جوزی، ۱۴۰۶ق: ۲۵). گفته‌اند که جمهور متکلمان از اشاعره و معتزله و فقیهان، قائل به نسخ قرآن به سنت متواترند (آمدی، ۱۴۰۵ق: ۱۲ / ۱۵۳). آیت‌الله خویی نیز معتقد است اگر حکمی که به‌وسیله قرآن ثابت شده است، با سنت قطعی و حدیث‌های متواتر یا با اجماع قطعی کاشف از عقیده معصوم نسخ شود، این نوع نسخ از لحاظ عقلی و نقلی اشکالی ندارد و اگر در موردی، چنین نسخی ثابت شود، باید از آن پیروی کرد (خویی، ۱۳۹۵ق: ۲۸۶). عده‌ای دیگر، تواتر را نیز شرط نمی‌دانند. حنفیه گفته‌اند اگر سنت از شهرت برخوردار باشد، می‌تواند ناسخ باشد (سلفی، ۱۹۸۹م: ۱۱۴). ابن حزم نیز معتقد است که اخبار، اعم از متواتر و واحد می‌توانند ناسخ قرآن باشند

(ابن حزم، ۱۴۰۵ق: ۴۷۷). شایان ذکر است که هردو گروه- چه آنها که تواتر را شرط می‌دانند و چه آنها که شرط نمی‌دانند- سنت را در تشریح، هم‌رتبه با قرآن می‌دانند. سخن آنها برسر اطمینان یا عدم اطمینان به سنت بودن آن چیزی است که به دست ما رسیده است.

گروهی دیدگاه علامه طباطبایی را درباره رابطه قرآن و سنت، خاص و متفاوت با دیدگاه مشهور دانشمندان اسلامی دانسته‌اند (نصیری، ۱۳۷۹ش: ۶۰؛ مهریزی، ۱۳۸۲ش: ۱۴)؛ اما به نظر می‌رسد که تفکیک دیدگاه ایشان از دیدگاه مشهور علمای اسلامی- که قرآن و سنت را به‌عنوان دو منبع و حیانی اصیل و درعرض هم می‌دانند- صحیح نیست. البته دیدگاه علامه طباطبایی درباره نقش سنت در تفسیر آیات را باید با در نظر گرفتن چند مؤلفه بدین شرح مورد توجه قرار داد:

الف) مبنای ایشان در حجیت خبر واحد، آن است که این‌گونه اخبار جز درباره احکام شرعی، حجت نیستند؛ بنابراین نباید پنداشت که ایشان برای سخنان پیامبر و معصومان، شأنی درجه دوم قائل هستند؛ بلکه به نظر ایشان، سخنان آنها در صورتی که یقین به صدور آنها داشته باشیم، به‌طور مطلق، حجت است و حجیت آن مانند حجیت قرآن کریم و یا حجیت عقل در استنباط احکام الهی است؛ بدین ترتیب، علامه طباطبایی سنت را درعرض قرآن معتبر می‌داند و نه درطول قرآن.

ب) نظریه استقلال قرآن کریم در فهم آیات، ناظر به سخن اخباریان است که ظواهر قرآن را در فهم مقاصدش برای مردم حجت نمی‌دانند؛ بنابراین نباید این‌گونه پنداشت که ایشان در تفسیر قرآن، برای روایت‌ها شأنی مستقل قائل نیستند. سخن برسر استقلال قرآن در دلالت بر معنای مقصود است؛ نه در عدم استقلال حدیث و سنت. ایشان تصریح می‌کنند که به‌موجب آیات قرآن، پیامبر اکرم (ص) مبین جزئیات شریعت و معلم الهی قرآن مجید است و ائمه (ع) نیز در همین سمت، جانشین ایشان هستند؛ اما این امر با این مسئله منافاتی ندارد که دیگران نیز با اعمال روشی- که از معلمان حقیقی یاد گرفته‌اند- مراد قرآن مجید را از ظواهر آیاتش بفهمند (طباطبایی، ۱۳۷۹ش: ۱۹ و ۲۰)؛

بنابراین، بیان روایت‌ها از باب تعیین همه مصداق‌های آیات نیست؛ در نتیجه نمی‌توان علامه طباطبایی را طرفدار این نظریه دانست که سنت دارای نقش درجه دوم است.

۲-۵. نقش تفسیری سنت برای قرآن

اخباریان و اخبارگرایان درباره رابطه قرآن با سنت، بر یک عقیده نیستند و می‌توان آنها را در دو گروه متمایز جای داد: گروه نخست، تمام قرآن و حتی سخنان پیامبر را برای مردم عادی، متشابه می‌دانند و تفسیر آن را تنها از طریق ائمه جایز می‌دانند. این گروه در میان اخباریان، جایگاهی ندارند و شمار بسیار کمی از اخباریان دارای چنین دیدگاهی بوده‌اند. به نظر محدث جزائری، ائمه (ع) برای ما نقش مترجم دارند و ما به‌طور مستقیم نمی‌توانیم کلام خدا و پیامبر را بفهمیم؛ بلکه آنها ائمه را خطاب می‌کنند و ائمه نیز آنها را برای ما ترجمه می‌کنند؛ بنابراین، آنان «تراجمه وحیه» نامیده می‌شوند (جزائری، بی‌تا: ۱ / ۳۰۷). محدث جزائری از برخی مشایخ خود نقل کرده است که همه قرآن نسبت به ما متشابه است؛ حتی در مثل «قل هو الله احد» که آیه‌ای محکم و ظاهرالدلالة است؛ ولی برای ما متشابه است و ما فقط از طریق تفسیر ائمه می‌توانیم به معنایش پی ببریم (جزائری، بی‌تا: ۱ / ۳۰۸؛ بحرانی، الدرر النجفیه، ۱۶۹؛ ۱۳۶۳ش: ۱ / ۲۷) گروه دوم، نصوص قرآن کریم را بی‌نیاز از سنت دانسته‌اند؛ ولی ظواهر قرآن و سنت پیامبر را نیازمند تفسیر ائمه می‌دانند. برخی اخباریان بر این باور بوده‌اند که قرآن بوجه تعمیم نازل شده (کرکی، بی‌تا: ۱۶۲) و علم به ظواهر آن، تمام و کمال به مخاطبان اصلی‌اش، یعنی پیامبر و اهل بیت (ع) واگذار شده است (کرکی، بی‌تا: ۱۵۵). ایشان حتی عمل به عموم «أوفوا بالعقود» را بدون مراجعه به روایت‌های اهل بیت، جایز نمی‌دانند و معتقدند متمسکان به این‌گونه عمومات، دچار غفلت شده‌اند (کرکی، بی‌تا: ۱۶۲). محقق کرکی درباره تفسیر قرآن می‌گوید: برخی آیات قرآن، از نوع محکم‌اند؛ یعنی به لحاظ معنایی، نص صریح هستند؛ به طوری که غیر از معنایی که از آنها فهمیده می‌شود، احتمال معنایی دیگر وجود ندارد؛ مثل «و لا یظلم ربک احدا» (قرآن، کهف: ۴۹). برخی دیگر از آیات قرآن، متشابه‌اند؛ شامل تمام آیاتی که ویژگی یادشده را نداشته باشند؛

مانند منسوخ، مجمل، عامی که محتمل تخصیص است، مطلقاً که محتمل تقیید است و هر آیه‌ای که محتمل وجوهی در معنا باشد. این معنای محکم و متشابه است که از کلام ائمه (ع) به دست می‌آید. اخبار فراوانی از ائمه داریم که از تفسیر قرآن، مطابق ظاهرش منع کرده‌اند و گفته‌اند علم به آنها تنها نزد ائمه موجود است؛ زیرا تنها آنان مخاطبان قرآن‌اند و مردمان دیگر موظف به رجوع به آنان هستند؛ از این رو، قدامی مفسران مانند ابوحمزه ثمالی، علی بن ابراهیم و عیاشی در تفسیر قرآن، از نصّ تجاوز نمی‌کردند (کرکی، بی تا: ۱۵۵). محمدامین استرآبادی در مخالفت با حجّیت ظواهر قرآن می‌گوید: بیشتر قرآن و همچنین بسیاری از احادیث نبوی نسبت به فهم مردم، حالتی رمزوار و معماگونه دارند. در آنچه از احکام شرعی، اعم از اصلی و فرعی نمی‌دانیم، راهی جز رجوع به روایت‌های رسیده از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) وجود ندارد. روا نیست که برای به دست آوردن احکام نظری، به استنباط از ظواهر کتاب و روایت‌های نبوی بپردازیم؛ مادامی که از ناحیه اهل ذکر، یعنی امامان معصوم (ع)، درباره آنها حکمی نیامده باشد؛ بلکه در این حالت باید درباره آنها توقف و احتیاط کنیم (استرآبادی، ۱۴۲۴ق: ۴۷ و ۴۸). به نظر استرآبادی، تمسک به ظواهر الفاظ برای ما فقط درباره احادیث ائمه جایز است. او این اصل عقلایی مورد قبول اصولیان را می‌پذیرد که متکلم حکیم در مقام بیان و تفهیم، سخنی نمی‌گوید که خلاف ظاهرش را بدون وجود قرینه‌ای صارفه اراده کند؛ ولی آن را درباره بخشی عمده از کلام خداوند متعال و پیامبر (ص) نسبت به ما جاری نمی‌داند؛ زیرا ما مخاطب قرآن نیستیم و قرآن را تنها مخاطبان آن (من خوطب به) می‌شناسند. او برای این مدعای خود، به روایت‌هایی مختلف استناد می‌کند. به نظر او، کلام ائمه چنین نیست و طبق آن اصل می‌توان به ظاهر کلام ائمه تمسک کرد؛ زیرا کلام آنان در حد ادراک مردم عادی است و آنها مخاطب آن‌اند و در کلامشان، احتمال نسخ و اراده خلاف ظاهر نمی‌رود (استرآبادی، ۱۴۲۴ق: ۱۷۸ تا ۱۷۹؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق: ۱۸۴ و ۱۸۵).

۳-۵. اصالت قرآن و نقش تبیین برای سنت

در اینجا، مراد از اصالت قرآن، آن است که اصل و اساس شریعت، همان چیزی است که در چهارچوب قرآن مجید بر پیامبر (ص) نازل شده است. در این فرض، سنت اصالت ندارد؛ گرچه در چهارچوب قرآن، دارای حجیت است. بر این مبنا، سنت تنها جایی حجت است که حکمش در چهارچوب قرآن باشد؛ بدین معنا که سنت صرفاً نقش تبیینی دارد؛ بنابراین نمی‌تواند حکمی صادر کند که هیچ اصلی در قرآن نداشته باشد. نظریه یادشده را به شافعی و شاطبی نسبت داده‌اند (عبدالخالق، ۱۹۸۶م: ۵۰۴). شافعی معتقد است در سنت، چیزی نمی‌تواند باشد که برای آن، اصلی در کتاب وجود نداشته باشد (سلفی، ۱۹۸۹م: ۱۱۱). شاطبی هم به صراحت، این مطلب را گفته است. وی معتقد است سنت از نظر معنا و محتوا، به کتاب برمی‌گردد؛ زیرا تفصیل مجمل، بیان مشکل و یا بسط مختصر کتاب است. در همه این موارد، سنت، بیانی برای قرآن محسوب می‌شود و آیه «و انزلنا الیک الذکر لتبین للناس ما نزل الیههم» (قرآن، نحل: ۴۴) نیز به همین امر ناظر است؛ از این رو، چیزی در سنت نیست مگر آنکه قرآن، به اجمال و یا تفصیل، بر آن دلالت کند (شاطبی، ۲۰۰۴م: ۹/۴). در احادیث امامان شیعه نیز می‌توان شواهدی بر تأیید این دیدگاه یافت. ائمه اطهار (ع) به اصحاب خود می‌گفتند که هر چه ما می‌گوییم، از قرآن می‌گوییم و شما می‌توانید دلیل و شاهد هر مسئله‌ای را که ما به شما می‌گوییم، از قرآن کریم بپرسید؛ مثلاً امام باقر (ع) می‌فرماید: «اذا حدثتکم بشیء فاسألونی من کتاب الله»؛ یعنی هرگاه درباره چیزی با شما سخن گفتم، درباره آن از قرآن، از من سؤال کنید (کلینی، ۱۴۰۱ق: ۱/۷۷).

شاطبی معتقد است روایت‌های خاص و مقید نمی‌توانند عمومات و اطلاقات قرآن را باطل کنند. پیامبر (ص) بر جوامع‌الکلم مبعوث شده است و عمومات قرآن را می‌توان از مصداق‌های بارز جوامع‌الکلم شمرد؛ از این رو، تخصیص عمومات قرآن کریم، نقض این غرض از بعثت پیامبر اکرم به‌شمار می‌رود (شاطبی، ۲۰۰۴م: ۳/۱۷۳ تا ۱۷۴). علامه طباطبایی نیز درباره این مسئله، سخنی قابل تأمل دارند. ایشان می‌گویند: اگر آن طور که باید و شاید، اخبار ائمه اهل بیت را درباره عام و خاص، و مطلق و مقید قرآن، دقیقاً

مطالعه کنیم، مواردی بسیار را خواهیم دید که از عام آنها، یک قسم استفاده می‌شود و از خاصشان، وجوب فهمیده می‌شود؛ همچنین آنجا که دلیل نهی دارد از عامش کراهت و از خاصش حرمت؛ همچنین جایی که از مطلق قرآن، حکمی و از مقیدش حکمی دیگر استفاده می‌شود و این خود یکی از کلیدهای اصلی تفسیر در اخباری است که از آن حضرات نقل شده و مدار احادیثی بی‌شمار از آن بزرگواران است (طباطبایی، ۱۹۷۴م: ۱/۳۹۲).

تمام کسانی که معتقدند سنت نمی‌تواند ناسخ قرآن باشد، برای قرآن مجید، نوعی اصالت در تشریح قائل هستند. ابن‌حنبل و شافعی به طور کلی، با نسخ کتاب با سنت مخالفاند (ابن جوزی، ۱۴۰۶ق: ۲۴). ابن‌حنبل در تبیین دیدگاه خود گفته است که نقش سنت، تفسیر و تبیین کتاب است و از این رو نمی‌تواند ناسخ آن باشد (ابن جوزی، ۱۴۰۶ق: ۲۴). از دیدگاه شافعی و ثوری حتی خبر متواتر هم نمی‌تواند ناسخ قرآن باشد؛ چون سنت مثل قرآن نیست و طبق بیان قرآن، ناسخ باید مانند ویا بهتر از منسوخ باشد (ابن جوزی، ۱۴۰۶ق: ۲۵ و ۲۶؛ زلمی: ۸۸). از رسول اکرم (ص) نیز نقل شده است که فرمود: «سخن من قرآن را نسخ نمی‌کند؛ بلکه ممکن است بعضی از آن، بعضی دیگر را نسخ کند» (ابن جوزی، ۱۴۰۶ق: ۲۶).

۶. دیدگاه‌های مختلف در باب جایگاه سنت در میان اهل کتاب و تعامل آن با کتاب مقدس

۶-۱. مفهوم سنت از نگاه یهودیت

در فرهنگ یهودی، ماسورت (مازورت) عنوانی کلی برای سنت است و در کتاب حزقیال (۳:۴۷) ذکر شده است. واژه ماسور^۱ به معنای سپردن است و از آنجایی که این دانش به نسل‌های بعدی سپرده می‌شود، به این نام مصطلح شده است. در ادبیات تلمودی، ماسورت برای تمام اشکال سنت-هم‌آنهايي که مربوط به کتاب مقدس است و هم

آنهایی که مربوط به رسوم شرع، وقایع تاریخی، زندگی محلی و موضوع‌های دیگر- استفاده می‌شود (Encyclopedia Judaica, 1996: 15/1039).

۱-۱-۶. شریعت شفاهی در کنار شریعت مکتوب

به اعتقاد بیشتر یهودیان، افزون بر *تورات* مکتوب، *تورات* دیگری نیز بر موسی وحی شد که همواره به شکلی نانوشته در کنار *تورات* مکتوب وجود داشته و دارای همان ارزش و اعتبار است. این کتاب، *تورات* شفاهی نامیده شده است. سامان‌دهی این اندیشه به گروهی از یهودیان برمی‌گردد که به فریسیان شهرت دارند. تعالیم و نهادهای اساسی در هسته مرکزی اعتقادات و تعالیم فریسیان، قبول ایمان مبتنی بر سه رکن اساسی است. این ایمان سه‌رکنی چنین می‌گوید:

الف) خداوند یگانه و چونان به انسان عشق می‌ورزد؛

ب) شریعتی دوگانه را بر قوم خود، یعنی بنی‌اسرائیل نازل کرد: یکی شریعت مکتوب که در پنج کتاب موسی (ع)، یعنی اسفار خمسه، و دیگر کتاب‌های انبیاء، نوشته شده و دیگری شریعت شفاهی که از حضرت موسی (ع) به یوشع و سپس به مشایخ و انبیاء، و سرانجام، به فریسیان انتقال یافته است؛ بدین سان که هرکس این شریعت دوگانه را بپذیرد، می‌تواند امیدوار باشد که روحش حیات جاودانی و جسمش قیام پس از مرگ (رستاخیز) بیابد (Rivkin, 1995: 270).

۲-۱-۶. علل نیاز به سنت در یهودیت

با گذشت زمان و دور شدن از عصر نزول، بسیاری از واژگان و اصطلاحات برای نسل بعدی، غریب، نامأنوس و مشکل‌آفرین شد؛ از این رو، همواره تلاش‌هایی صورت گرفته است تا معانی، شرح یا تفسیری که مخاطبان اولیه متون مقدس گفته‌اند یا از طرف پیامبر یا اصحاب او نقل کرده‌اند، حفظ، ثبت و ضبط شود تا در آینده، به کار تفسیر و تأویل متون آید (سالترز، ۱۳۸۳ش: ۱۷۷). این مهم مورد تأیید *تورات* نیز هست: «نزد لاویان

کهنه و نزد داوری که در آن روزها باشد رفته، مسئلت نما و ایشان تو را از فتوای قضا مخبر خواهد ساخت» (تثنیه، ۹/۱۷).

علاوه بر این، شریعت مکتوب همواره جزئیات اعمال را ذکر نمی‌کرد؛ بنابراین، لزوم استفاده از سنت را سبب می‌شد؛ همچنین ناکافی بودن متن مقدس در پاسخ‌گویی به نیازهای روز بر لزوم توجه به سنت می‌افزود؛ بنابراین، متن مقدس به سبب محدود بودن در تنگنای زمان و نیز متمرکز بودن بر عرضه کلیات و قوانین اساسی، از پرداختن به جزئیات شریعت و نیازهای روز بازمانده است (ظفرالاسلام خان، ۱۳۶۹ش: ۳۷). علاوه بر این موارد، وضعیت‌هایی دیگر نیز حاکم بود که تورات مکتوب در برابر آنها سکوت می‌کرد. تعارض‌های ظاهری بین عبارتهای مختلف و نیز تراحم‌هایی که بین احکام پیش می‌آمد، از آن جمله است. گاهی بین دو حکم مختلف از تورات تراحم به وجود می‌آید و خود تورات روشن نکرده است که در وضعیت تراحم، به کدام حکم باید عمل کرد؛ مثلاً کتاب مقدس حکم می‌کند که بره عید پاک باید در روز چهاردهم ماه نisan ذبح شود؛ ولی روشن نمی‌کند که اگر روز چهاردهم نisan با روز سبت مصادف شود- که در آن، کشتن حیوانات ممنوع است- می‌توان چنین کاری کرد یا نه. در سال ۳۱ قبل از میلاد، روز چهاردهم ماه نisan با روز سبت مصادف شد؛ پسران بشیر، رؤسای دادگاه عالی، قانون قبلی را فراموش کردند و هیلل اهل بابل که در آن زمان ناشناخته بود، اطلاع داد که از شمعی^۲ و اوپلیوس^۳، معلمان بزرگ آن زمان شنیده که ذبح بره عید پاک در روز سبت بلامانع است؛ این روایت‌های گزارش شده از معلمان هیلل فوراً پذیرفته شد و گفته شده که هیلل به خاطر این اظهار فضل درباره سبت، به مقام ناسی (رهبر دینی) نایل شد (Encyclopedia Judaica, 1996: 15/1039).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Sabbat
2. Shemaiah
3. Avtalyon

۳-۱-۶. به‌کتابت در آمدن سنت شفاهی در یهودیت

پس از تخریب معبد دوم به‌دست رومیان در سال هفتاد میلادی از یک سو و حجم زیاد شریعت شفاهی از سوی دیگر، فکر تدوین سنت شفاهی در یهودیت قوت گرفت. در اوایل قرن سوم میلادی (حدود ۲۱۰م)، یکی از عالمان یهودی به‌نام ربی یهودا هناسی^۱ مکتوبات متفرق هلاخایی را به‌صورت یک‌جا تدوین کرد و کتابی ویژه تورات شفاهی به‌وجود آورد که میشنا^۲ (به‌معنای مطالعه، آموزش و تکرار) نام گرفت. (روهلنج، ۲۰۰۳م: ۱۳). مجموعه هناسی در همه مدرسه‌های یهودی آن زمان پذیرفته شد و جای همه آثار پیشین را گرفت. میشنا که حاصل کار شش نسل از عالمان شریعت شفاهی (تنائیم) است، شش بخش دارد که هر یک را سدر^۳ می‌گویند. هر سدر خود شامل تعدادی رساله یا مسیخت^۴ است و بدین ترتیب، میشنا در مجموع، ۶۳ رساله دارد (کهن، ۱۳۵۰ش: ۱۵ تا ۲۰).

میشنا یکی از دو بخش اصلی تلمود^۵ را تشکیل می‌دهد. تعریف رسمی تلمود عبارت است از: خلاصه‌ای از شریعت شفاهی که پس از قرن‌ها تلاش عالمانه دانشمندان مقیم فلسطین و بابل، در آغاز قرون وسطی، با تفسیرهای جدید به‌بار نشست است. تلمود از دو بخش اصلی تشکیل می‌شود: یکی میشنا که کتابی است حاوی هلاخا (شریعت) و به زبان عبری نوشته شده است؛ دیگری تفسیر میشنا معروف به تلمود (گمارا)^۶ که به‌معنای خاص، خلاصه‌ای از بحث و تبیین میشنا به زبان نامأنوس آرامی-عبری است (سالتر، ۱۳۸۳ش: ۲۲).

۴-۱-۶. مخالفان سنت در یهود

گرچه بیشتر یهودیان، سنت را بخش جدایی‌ناپذیر شریعت می‌دانند، در تاریخ یهودیت،

1. R. JudanHanasi
2. Mishnah
3. Seder
4. Massekhet
5. Talmud
6. Gemara

گروه‌هایی نیز به مخالفت با سنت برخاسته‌اند. حکیم آنتیگونوس دو شاگرد به‌نام‌های صادق و بوئتوس داشت. هنگامی که این دو تن دیدند وی می‌گوید: «مانند بردگان نباشید که با چشم‌داشتِ نعمت به ارباب خود خدمت می‌کنند...»، از وی جدا شدند^۱ و تورات را رها کردند. یک فرقه گرد این حکیم و فرقه دیگر گرد آن حکیم جمع شدند. این دو فرقه، صدوقیان و بوئتوسیای نامیده شدند. آنان برای حفظ جان خود به قبول تورات مکتوب تظاهر می‌کردند؛ ولی با سنت (شفاهی) مخالف بودند. علاوه بر این، راه تفسیر برای آنان باز شد؛ زیرا تفسیر تابع اراده آنان شد. این فرقه‌ها در مصر، قائون خوانده شدند. آنان کسانی بودند که به مخالفت برخاسته و همه آیات (تورات) را به رأی خود تفسیر کردند و مطلقاً به سخن حکیمی گوش ندادند.

به‌نظر بیشتر یهودیان، این امر مخالف گفته خداوند است؛ زیرا در کتاب مقدس آمده است: «...موافق مضمون شریعتی که به تو تعلیم دهند و مطابق حکمی که به تو گویند، عمل نما و از فتوایی که برای تو بیان می‌کند، به‌طرف راست یا چپ تجاوز مکن» (تثنیه ۱۷:۱۱).

در پایان قرن هشتم (قرون وسطی)، یهودیت حاخامی مورد حمله فرقه‌ای دیگر به‌نام قرائیان قرار گرفت. آنان مرجعیت کتاب مقدس را می‌پذیرفتند؛ اما سنت و شریعت حاخامی را که بیشتر در قالب میشنا و تلمود رشد کرده و بررسی و به‌کار بسته شده بود، رد می‌کردند. یهودیت حاخامی از شارحان بزرگش سعدیا^۲ و ابن‌میمون^۳ در قوانین فائق آمدند (Encyclopedia Judaica, 1996: 15/1310).

۵-۱-۶. گستره سنت در یهود

آن گونه که یهودیت حاخامی می‌گوید، آموزه‌های حکمای بزرگ در هر نسل، در راستای هلاک الزام‌آورند؛ بنابراین، ناقلان سنت، شامل جانشینان مردان کنیسه بزرگ تا امروز

۱. هر یک به دیگری گفت: «ببین که استاد صریحاً می‌گوید: "نه پاداشی وجود دارد و نه کیفری و نه مطلقاً هیچ چشم‌داشتی"». (آنان چنین گفتند)؛ زیرا مقصود او را در نیافتند؛ سپس دست به دست هم دادند و از جمع جدا شدند (همان، ۲۶۱ و ۲۶۲).

2. Saadiah

3. Maimonides

می‌شوند؛ یعنی: زوجوت^۱، تنائیم^۲، آمورائیم^۳، ساوورائیم^۴، گائونیم^۵ و... (کهن، ۱۳۵۰ش: ۱۴۳)؛ بدین صورت، امروزه، وقتی از سنت شفاهی یهود سخن به میان می‌آید، چیزی فراتر از صرف سنت شفاهی موسوی منظور است. مراد از سنت یهودی، مجموعه‌ای از نظرها و فتوهای فقیهان و عالمان یهود نیز هست، و به نظر می‌رسد که وجه افتراق میان سنت در مسلمانان با شریعت شفاهی در یهودیان، اساساً در همین نکته باشد.

۲-۶. نقش سنت در تفسیر کتاب مقدس مسیحی

۱-۲-۶. سنت از نگاه مسیحیت

سنت در الهیات مسیحی عبارت است از ارتباط داشتن با حقیقت مسیحیت از طریق کلیسای حاضر و بیان شفاهی یا مکتوب این واقعیت (Herbermann, 1913: 14/134). کلمه سنت^۶ از لحاظ ریشه‌ای، به معنای تسلیم کردن و تحویل دادن است. ازدیدگاه مسیحیان، رسولان عیسی مسیح برای اینکه/نجیل کامل و زنده، همیشه در کلیسا باقی بماند، اسقفانی را جانشین خود کردند و جایگاه خاص خود در تعلیم را به آنان واگذار کردند. این انتقال زنده، که روح القدس آن را به سرانجام رساند، «سنت» نامیده می‌شود؛ زیرا متمایز از کتاب مقدس است؛ اما با آن پیوندی نزدیک دارد (مک گراث، ۱۳۸۴ش: ۱۳۸۴).

1. Zugot (Pairs)

«جفت‌ها» با قلب پنج جفت از عالمان یهودی که در دوره تأسیس سفدرین، اداره آن را برعهده داشتند.

2. Tannaim

جمع «تتا» به معنای «معلم». این واژه درباره مدرسان شریعت شفاهی در سده‌های اول و دوم میلادی به کار می‌رود.

3. Amoraim

جمع «آمورا» به معنای «شارحان و محققان». این واژه بیشتر به دانشمندان یهودی بابلی و فلسطین در سده‌های سوم تا ششم اطلاق می‌شده است.

4. Savoraim

«حکما»؛ عالمان یهودی آخر دوره تلمود که به تنظیم و ویرایش تلمود پرداختند (سده ششم میلادی).

۵. اصل آن، گائون (Gaon)، واژه‌ای عبری به معنای نابغه، علامه و جمع آن، گئونیم (Geonim) است و در اصطلاح، عنوان افتخاری رؤسای مدرسه‌های دینی یهود بین سده‌های ششم و یازدهم میلادی است که مسئول انتشار و تبلیغ تعالیم تلمود در میان یهودیان بوده‌اند.

6. Tradition

۳۵۷ و ۳۵۸). مسیحیان از سخنان عیسی (ع) هنگام عروج به آسمان، چنین فهمیده‌اند که بعد از ایشان، روح القدس الهام‌بخش آنها خواهد بود. (یوحنا، ۱۶ / ۷)؛ از این رو، از نظر مسیحیان سنتی، بیانیه‌های کلیسا و نیز تفسیری که کلیسا از کتاب مقدس به دست می‌دهد، جزو سنت محسوب می‌شود و همانند کتاب مقدس دارای اعتبار است.

در بین جوامع مذهبی کاتولیک رومی، ارتدوکس و جوامع وابسته به کلیسای انگلستان، اصرار و تأکید بر پایداری آموزه‌های اعتقادی و سازمان کلیسایی، مشترک است؛ اما آنان در باب جایگاه حجیت سنت و تاندازه‌ای مفاد و مضمون آن اختلاف دارند. نهضت اصلاح دینی نمونه‌ای بود که مرجعیت کلیسای کاتولیک رومی را که تا آن زمان مقبول بود، به طور گسترده و جامع انکار کرد؛ اما خود اختلاف‌نظرهای بیشتری را در باب اینکه آیا اکنون این مرجعیت در اختیار سازمان روحانی دیگری قرار می‌گیرد و یا به کل جامعه مؤمنان یا به آگاهی فردی واگذار می‌شود، دامن زد. پروتستان‌ها همگام با انگلیکان‌ها، بر این مطلب پافشاری می‌کردند که سنت را باید از کتاب مقدس اقتباس کرد؛ در حالی که کلیسای کاتولیک رومی حاضر بود «سنت‌های نانوشته» ای را مجاز بشمارد که در صورت سازگاری با کتاب مقدس و تأیید عام متکلمان، حجیت و اعتبارشان از سوی جامعه مسیحی تصویب می‌شد (بازیل میچل، ۱۶۵). جان هیک می‌نویسد:

شورای ترنت (مربوط به کلیسای کاتولیک) اعلام نمود که این شورا با همان اخلاص و احترامی که تمام کتاب‌های عهد قدیم و جدید را می‌پذیرد و حرمت می‌نهد، همین‌طور سنتی را - که به ایمان و اخلاقیات مبتنی است و به‌عنوان امری که شفاهاً از عیسی مسیح دریافت گردیده یا الهام‌بخش آنها روح القدس بوده و همیشه در کلیسای کاتولیک محفوظ است - می‌پذیرد و تقدیس می‌کند (هیک، ۱۳۷۲: ۱۲۱).

کاتولیک‌ها معتقدند کتاب مقدس و سنت، هر دو منابع حقیقت و مکمل یکدیگرند (براون، ۱۳۸۳ش: ۳۰۶). آنها می‌گویند کتاب مقدس در بسیاری از موارد، ابهام دارد؛ به گونه‌ای که نمی‌تواند خود را تفسیر کند و مرجعی دیگر لازم است تا معنی درست را بیان کند. در عهد قدیم، موسی و کاهنان، تورات را تفسیر می‌کردند اما امروز، تفسیر کتاب مقدس، در دست کلیسایی است که تحت اوامر پاپ است (جماعه من اللاهوتیین،

۱۹۸۶م: ۱ / ۲۰)؛ بنابراین، از نظر مسیحیان کاتولیک، ساختار ایمان راست‌کیش بر دو ستون استوار بود: یکی سنت شفاهی کلیسا و دیگری کتاب مقدس (Hastings et.al: ? 7/41).

۲-۲-۶. گستره سنت در مسیحیت

از نظر مسیحیان، سنت تنها شامل شرح و تفسیر کتاب مقدس نمی‌شود؛ بلکه مواردی نیز وجود دارد که کتاب مقدس متعرض آنها نشده است؛ اما در سنت ذکر شده‌اند. برخی محققان مسیحی سیزده موضوع را مشخص کرده‌اند که برای اثبات آنها، به سنت نیاز است. این موارد سیزده‌گانه عبارت‌اند از:

الف) قانونی‌شدن اسفار: در هیچ‌کدام از کتاب‌های مقدس، تأییدی بر حجیت آنها وجود ندارد؛ بنابراین، مسیحیان معتقدند تأیید کتب عهد قدیم از سوی آباء کیسا و جدید، حاکی از تأیید آنها از سوی روح‌القدس است و این، خود سنت است.

ب) الهام نویسندگان اسفار: آباء کلیسا تأیید کرده‌اند که نویسندگان کتاب‌های یهودی و مسیحی، کسانی بوده‌اند که با الهام روح‌القدس، کتابهایشان را نوشته‌اند و این مسئله‌ای نیست که خود کتاب مقدس، آن را تأیید کند.

ج) تعلیم تثلیث: تثلیث نیز به شکل کنونی‌اش در سنت مسیحی شکل گرفته است؛ زیرا در هیچ‌کجای کتاب مقدس مسیحی، به‌صراحت از سه اِقنوم به‌عنوان خدا یاد نشده است.

د) تعلیم شأن روح‌القدس؛

ه) تعمید اطفال؛

و) تبدیل روز شنبه به یک‌شنبه؛

ز) درجات روحانی سه‌گانه؛

ح) ریاست اسقفان؛

ط) استمرار رسولیت؛

ی) حلول روح، هنگامی که به لباس روحانی درمی‌آید؛

ک) قربانی بودن عشاء ربانی؛

ل) اسرار هفت گانه؛

م) پاک و طاهر (انس، ۱۸۹۰م: ۴۳).

۳-۲-۶. روی کردهای مختلف الهیات مسیحی در باب سنت

در الهیات مسیحی، سه رویکرد کلی به سنت قابل تشخیص است که عبارت‌اند از: الف) نظریه تک‌منبعی در باب سنت: در واکنش به مناقشات مختلف در کلیسای اولیه، روش «سنتی» در فهم عبارت‌هایی خاص از کتاب مقدس مطرح شد. پدران الهی‌دان در سده دوم، مانند ایرنئوس اهل لیون، اندیشه شیوه معتبر برای تفسیر متونی خاص از کتاب مقدس را مطرح کردند که به عقیده ایشان، به عصر خود رسولان بازمی‌گشت. کتاب مقدس را نباید به گونه‌ای تفسیر کرد که به میل سود خود باشد؛ بلکه تفسیر آن باید در چهارچوب پیوستگی تاریخی کلیسای مسیحی صورت گیرد. در اینجا، سنت صرفاً به معنای «شیوه‌های سنتی مربوط به تفسیر کتاب مقدس در جامعه مؤمنان» است و این، همان نظریه تک‌منبعی^۱ الهیات به‌شمار می‌رود؛ یعنی الهیات برپایه کتاب مقدس استوار است و سنت بیانگر «شیوه سنتی تفسیر کتاب مقدس» است (مک‌گراث، ۱۳۸۴ش: ۳۵۹).

ب) نظریه دومنبعی در باب سنت: در سده‌های چهاردهم و پانزدهم، برداشتی از سنت مطرح شد که تاحدی با نظریه یادشده متفاوت است. سنت، منبعی جداگانه در باب مکاشفه بود که علاوه بر کتاب مقدس، تلقی می‌شد. چنین استدلال می‌شد که کتاب درباره برخی موضوعها ساکت است؛ اما خداوند به مشیت خود، منبعی ثانوی را در باب مکاشفه ترتیب داده تا این نقیصه را جبران کند. این، همان جریان سنت نامکتوب است که ریشه‌اش به خود رسولان برمی‌گردد. این سنت از نسلی به نسلی دیگر، در کلیسا انتقال یافته و همان نظریه دومنبعی^۲ در الهیات است؛ به این معنا که الهیات بر دو منبع

1. Single-Source

2. Dual-Source

کاملاً متمایز استوار است: کتاب مقدس و سنت نانوشته (مک گراث، ۱۳۸۴ش: ۳۵۹).
ج) نظریه طرد تمام‌عیار سنت: برخلاف دو روی‌کرد یادشده که به ارزش سنت واقفانند، در شاخه بنیادستیز نهضت اصلاح دینی در قرن شانزدهم، معروف به آناباپتیسم، روی‌کرد سومی رواج یافت که سنت را کنار گذاشت. این روی‌کرد را بعدها نویسندگان هوادار جنبش روشنگری پروراندند. ازدیدگاه الهی‌دانان بنیادستیز، هرکس می‌تواند با توجه به راهنمایی روح‌القدس، کتاب مقدس را آن گونه که می‌پسندد، تفسیر کند. ازدیدگاه بنیادستیزانی چون سباستین فرانک^۱، کتاب مقدس، کتابی است که هفت بار مهر و موم شده و هیچ‌کس نمی‌تواند بدون استفاده از کلید داوود- که تجلی روح‌القدس است- آن را بگشاید. اینان آیینی چون تعمید اطفال و آموزه‌هایی چون تثلیث و الوهیت مسیح را، از آنجا که مبنایی کافی در کتاب مقدس نداشتند، انکار کردند (مک گراث، ۱۳۸۴ش: ۳۶۱ و ۳۶۲)؛ از این رو، جنبش روشنگری نماد نفی افراطی سنت بود.

۴-۲-۶. انواع سنت در مسیحیت

سنت در مسیحیت از جنبه‌هایی مختلف قابل تقسیم است: نخست از جنبه لفظی و واقعی بودن؛ دوم از نظر نوشتاری یا گفتاری بودن؛ سوم براساس خاستگاه‌های متفاوت. الف) سنت واقعی و لفظی: وحی در مسیحیت تنها یک پیام نیست؛ بلکه تمام واقعیت مسیحیت است. سنت لفظی، به‌مثابه روشی برای انتقال وحی، بیانگر وحی است؛ اما تمام آن را دربر نمی‌گیرد. سنت واقعی عبارت از آن دسته فعالیت‌ها و حیات کلیسا است که به‌وسیله آن، تمام سر رستگاری و نجات بیان می‌شود؛ مثلاً کلیسا پیام/انجیل را درباره عشا ربانی می‌پذیرد و یا نشان صلیب را می‌آموزد و انتقال می‌دهد. سنت لفظی و واقعی در کلیسا چنان مکمل یکدیگرند که سنت واقعی در قالب لفظ بیان می‌شود و سنت لفظی به‌وسیله سنت واقعی روشن می‌شود (Herbermann, 1913: 14/134).

ب) سنت شفاهی و سنت مکتوب: در کلیسای متقدم، سنت شفاهی پیش از سنت مکتوب فرود آمد و همه آنها در کتاب مقدس جمع‌آوری شد. کتاب مقدس، مدرکی است

از سنت؛ بدین معنا که عهد جدید تجسد و عظم عیسی و پیروانش در حیات و فعالیت جامعه مسیحی متقدم است. اسکار کالمن^۱، یک محقق پروتستان قبول دارد که سنت شفاهی مقدم بر مکتوب نخستین، از لحاظ کمیت، غنی تر از سنت مکتوب است. آن گونه که کالمن ادعا می کند، هدف سنت مکتوب، تعیین حدود مرز برای سنت شفاهی بوده است. وی معتقد است سنت شفاهی فقط تا سال ۱۵۰ ارزش تعیین کنندگی داشته است؛ زیرا محدود به دوره حواریون بوده که شاهد واقعه مسیح بوده اند. پس از آن دوره گمان می رود کتاب مقدس تنها معیار ایمان بوده است (Herbermann, 1913: 14/134).

ج) سنت سه گانه: الهیات طبق خاستگاه های متفاوت، سه نوع سنت الهی، رسولی و کلیسایی را بازشناسی کرده است. بی شک، نقطه شروع این سنت ها متفاوت است. خداوند سنت الهی را با مسیح آغاز کرد؛ حواریون - که روح القدس آنها را به آگاهی رسانده بود - سنت حواری را شروع کردند و کلیسای پس از رسولان، سنت کلیسایی را پدید آورد (Herbermann, 1913: 14/134).

۵-۲-۶. سنت و کتاب مقدس

رابطه بین سنت و کتاب مقدس، معضل همیشگی در تاریخ کلیسا بوده است. مشکل از زمانی شروع شد که به متن مقدس قانونی، ارزش داده شد. مسیحیان با یک پرسش اساسی بدین شرح روبرو بودند: روح القدس که فعالیت نیروبخش و پویای پروردگار است، با چه وسیله ای کارش را در کلیسا انجام می دهد. پاسخ به این پرسش، نقطه عطفی بود که میان آیین های پروتستان و کاتولیک جدایی انداخت. پاسخ مرسوم پروتستان ها این بود که کتاب مقدس، مجرای است که نیروی روح القدس از طریق آن جریان می یابد. پاسخ مرسوم کاتولیک ها نیز این بود که فعالیت روح القدس هنگام تکمیل آخرین کتاب عهد جدید، متوقف نشد؛ بلکه او از راه سنت های دستگامی زنده به نام کلیسا نیز اراده اش را آشکار می کند (براون، ۱۳۸۳ ش: ۳۹۶).

آموزه حجیت کلیسا و نیز تفوق کلیسای روم به دست پاپ لئوی بزرگ در قرن پنجم میلادی باعث شد کلیسا دو شأن مهم و اساسی پیدا کند: یکی آنکه این نهاد، مرجعی موثق و معصوم برای بیان حقایق و تفسیر کتاب مقدس باشد. و دیگر آنکه واسطه فیض الهی باشد (انس، ۱۸۹۰م: ۴۲ و ۴۳؛ کرنز، ۱۹۹۴م: ۹۵). بعدها با جدایی کلیسای ارتدوکس شرقی از کاتولیک روم در سال ۱۰۵۴ میلادی، این آموزه مورد مناقشه جدی قرار گرفت. کلیسای ارتدوکس، اصل حجیت کلیسا را پذیرفت؛ اما برتری اسقف روم را رد کرد و همه اسقف‌ها را برابر شمرد (مولند، ۱۳۶۸ش: ۳۵).

از نظر کاتولیک‌ها، نقش سنت این است که به نکته‌های تلویحی مندرج در کتاب مقدس پی ببرد و در کلیسا به آنها وضوح و صراحت بخشد؛ پس سنت، امری خلاق و پویاست و کلیسا کاری می‌کند که سنت نه با خودش در تناقض افتد و نه با گواهی‌های مبتنی بر کتاب مقدس ناسازگار شود. این سخن بدان معناست که کتاب مقدس و سنت، هر دو منبع حقیقت به شمار می‌روند و نباید آنها را از یکدیگر جدا کرد؛ زیرا اگر آنها از هم جدا شوند، چشم‌انداز به همین صورت باقی می‌ماند و فاجعه در پی می‌آید (براون، ۱۳۸۳ش: ۳۲۷). این مسئله که کتاب مقدس همیشه دارای نفوذ مطلق است و تحت نفوذ هیچ قدرت دیگری نیست، بدان معنا نیست که این منبع، تنها قاعده ایمان است؛ بلکه سنت و کتاب، هر دو تماماً الهی و انسانی‌اند. کلیسا هیچ حقیقتی را تنها بر مبنای کتاب مقدس و بدون در نظر گرفتن سنت یا بر اساس سنت تنها و مستقل از کتاب بیان نمی‌کند (Herbermann, 1913: 14/136).

۶-۲-۶. پروتستان‌ها و نفی سنت

شعار مصلحان پروتستان، بازگشت به کتاب مقدس بود. آنان می‌گفتند تنها کتاب مقدس، حجیت دارد. نویسنده‌ای مسیحی اعتقاد پروتستان‌ها را- که خود را به خاطر شعار بازگشت به کتاب مقدس، انجیلی می‌نامند- این‌گونه بیان می‌کند: انجیلی‌ها تعلیم می‌دهند که کلام خدا در عهد قدیم و جدید، یگانه قانون الهی معصوم برای ایمان و عمل است؛ بدان معنا که:

الف) کتابهای موجود در دو عهد قدیم و جدید، کلام خدا هستند و حجیت الهی دارند.

ب) این متون دربردارنده همه امور هستند که خدا به عنوان حکم همیشگی ایمان و عمل کلیسا اعلام کرده است. این متون واضح و روشن اند؛ به گونه‌ای که توده مردم می‌توانند همه آنچه را برای نجات لازم است، با استفاده از وسایل متعارف و به کمک روح القدس و بدون نیاز به یک مفسر معصوم زمینی، از آن برداشت کنند (انس، ۱۸۹۰م: ۶۷).

این ادعای پروتستان‌ها که تنها کتاب مقدس، حجیت دارد، لوازم اعتقادی و عملی دیگری را نیز در پی داشت که عبارت بودند از:

الف) انکار حجیت کلیسا: پروتستان‌ها حجیت کلیسا، عصمت آن و نیز این مسئله را که کلیسا نهادی واسطه فیض با ابزار شعایر است، رد کردند. آنان معتقد بودند کلیسا نهادی خاص با افرادی خاص نیست؛ بلکه همه مؤمنان را دربر می‌گیرد و همه افراد می‌توانند خادم آن باشند (انس، ۱۸۹۰م: ۶۸).

ب) استقلال انسان: مصلحان پروتستان بر این عقیده بودند که برخلاف نظر کلیسای قرون وسطی، انسان‌ها همه مسئول اند، خودشان باید به کتاب مراجعه کنند و به واسطه، هیچ‌گونه نیازی ندارند. اعتقاد به استقلال انسان در اندیشه پروتستانی چنان اهمیت دارد که گفته می‌شود آیین پروتستان بر این باور متکی است که خدا به صورت مستقیم با انسان به عنوان یک شخص سروکار دارد. مارتین لوتر می‌گوید:

من می‌گویم نه پاپ و نه هیچ فرد دیگری حق ندارد حتی یک کلمه به یک مسیحی فرمان و دستور دهد؛ مگر آنکه یک مسیحی به رضای وجدان خود و به طیب خاطر، آن را بپذیرد. اگر او تن به چنین دستوری بدهد، تن به روح استبداد سپرده است (ناس، ۱۳۷۵ش: ۶۶۷).

ج) رد برخی آداب و شعایر مرسوم؛ از آنجا که نزد پروتستان‌ها، تنها مرجع کتاب مقدس بود، آداب و شعایر مرسوم هم می‌بایست از طریق این کتاب فهمیده می‌شد؛ البته درجه تأکید مصلحان بر این مسئله، متفاوت بود:

لوتر به چیزی که کتاب مقدس نهی نکرده بود، هیچ کاری نداشت، و حال آنکه تسوینگلی هرچه را کتاب مقدس امر نکرده بود، اجرائیش را لازم نمی‌دانست. این امر باعث شد که پروتستان‌ها برخی از شعایر مسیحی را که، نزد دو گروه کاتولیک و ارتدوکس هفت عدد بودند، رد کنند؛ با این همه، خود و آنان نیز در تعداد این شعایر اختلاف دارند (دانستن، ۱۳۸۱ش: ۲۶).

بیان چنین دیدگاه‌هایی در مخالفت با سنت، سبب شد سنت‌گرایان نیز عقاید خود را افراطی‌تر کنند. شدیدترین شکل تمسک به سنت - که در مخالفت عمدی و آگاهانه با تجددگرایان بسط یافت - در تصمیم‌های شورای اول واتیکان به سال ۱۸۷۰ میلادی یافت می‌شد. در واقع همان گونه که کلیسا همواره اظهار می‌داشت، یگانه منبع سنت معتبر، مرجعیت کلیسای کاتولیک روم بود؛ اما اکنون قرار بود در سمت پاپی تمرکز یابد؛ به طوری که پاپ پیوس نهم^۱ (۱۸۴۶ تا ۱۸۷۸ م) می‌توانست تصریح کند که «من سنت هستم» (بازیل میچل، ۱۶۸).

درست است که در الهیات پروتستان چیزی، به نام سنت شفاهی وجود ندارد و تنها کتاب مقدس مطرح است؛ اما پروتستان‌ها به جای سنت، روش تفسیری گذشتگان خود را در پنج قرن نخست - که به زمان کتاب مقدس نزدیک است - حجت می‌دانند و در واقع، این روش تفسیری را به ارث برده‌اند؛ مثلاً پروتستان‌ها و کاتولیک‌ها هر دو تثلیث را قبول دارند؛ اما موضوع تثلیث به صراحت در کتاب مقدس نیامده است؛ بدین ترتیب، این سؤال مطرح می‌شود که آیا فرقی بین این دو نیست. در پاسخ باید گفت: این دو با هم تفاوت دارند؛ زیرا کاتولیک‌ها پاسخ می‌دهند که آن در سنت آمده است. از آنجا که کتاب مقدس هم کافی نیست و هم آنچه در آن آمده، ابهام دارد، با سنت می‌توان کمبودها را جبران کرد. پروتستان‌ها در پاسخ به سؤال مطرح شده می‌گویند: در کتاب مقدس آمده است؛ بدین معنا که در قرن‌های نخست، آن را تفسیر کرده‌اند و هر چند به صراحت در کتاب مقدس وارد نشده، در تفسیر بیان شده است.

پروتستان‌ها برخلاف کاتولیک‌ها معتقدند کتاب مقدس، کامل است؛ زیرا هرچه برای نجات و رستگاری مورد نیاز باشد، در آن هست؛ البته این سخن بدان معنا نیست که همه این کتاب، به راحتی فهمیده می‌شود؛ بلکه با دقت و اجتهاد، و ارشاد روح القدس می‌توان به فهم حقیقی آن دست یافت (انس، ۱۸۹۰م: ۸۸).

۷. نتیجه‌گیری

از آنچه گفتیم، نتایج زیر به دست می‌آید:

الف) بیشتر مسلمانان، یهودیان و مسیحیان سنت را منبعی مستقل در کنار کتاب آسمانی می‌دانند. سنت عملی از منابعی است که کمتر کسی می‌تواند با آن مخالف باشد. آنچه برخی مخالفت‌ها را برانگیخته، مواردی است که به عنوان سنت مطرح شده‌اند؛ اما با ظواهر یا نصوص کتب آسمانی و یا احکام عقلی مخالفت دارند.

ب) در هر سه دین، محدوده سنت تنها به تفسیر متن کتاب خلاصه نمی‌شود؛ بلکه تعامل سنت با کتاب، فراتر از تفسیر است.

ج) در هر سه دین، ضمن توافق بر اصل سنت، دیدگاه‌هایی مختلف درباره گستره سنت و نیز نحوه تعامل آن با کتاب آسمانی وجود دارد.

د) درباره منشأ و گستره سنت، اختلاف‌هایی بین سه دین دیده می‌شود؛ اما هم در اسلام و هم در یهودیت و مسیحیت، سنت منشأ الهی دارد. یهودیان معتقدند خداوند علاوه بر شریعت مکتوب، شریعت شفاهی را نیز بر موسی (ع) نازل کرده است؛ مسیحیان عقیده دارند روح القدس منشأ سنت است و مسلمانان بر این باورند که آنچه پیامبر اسلام آورده، وحی الهی است.

ه) گروه‌هایی اندک و نادر در هر سه دین پیدا شده‌اند که در صدد انکار سنت برآمده‌اند و بر این باورند که کتاب آسمانی برای هدایت نظری و عملی پیروان این ادیان کفایت می‌کند؛ اما منشأ مخالفت با سنت، طرقی نامطمئن است که برخی گزاره‌های موجود در سنت، از آن طرق رسیده است و یا مخالفت‌های برخی احکام و آموزه‌های مبتنی بر سنت با دیگر منابع معتبر در دین است.

منابع

- قرآن کریم.
- کتاب مقدس.
- آمدی، علی بن ابی علی (۱۴۰۵ق). *الإحكام في أصول الأحكام*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن جوزی (۱۴۰۶ق). *نواسخ القرآن*. تحقیق سلیمان البنداری. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حزم، علی بن احمد (۱۴۰۵ق). *الاحکام فی اصل الاحکام*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حزم (۱۹۹۶م). *الفصل فی الملل و الاهواء و النحل*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حنبل (۱۹۴۹م). *مسند احمد*. مصر: دارالمعارف.
- استرآبادی، محمدامین (۱۴۲۴ق). *الفوائد المدنیة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- اعظمی، حبیب الرحمن (۱۴۲۲ق). *نصره الحدیث فی الرد علی منکر الحدیث*. مدینه: دار رحاب طیبه.
- الهی بخش، خادم حسین (۱۹۸۹م). *القرآنیون و شبهاتهم حول السنه*. طائف: مکتبه الصدیق.
- انس، جیمس (۱۸۹۰م). *کتاب نظام التعلیم فی علم اللآهوت القویم*. بیروت: مطبعه الامیرکان.
- بحرانی (۱۳۶۳ش). *الحدائق الناضره فی احکام العترة الطاهرة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۹۱ق). *صحیح بخاری*. به کوشش ابوصهیب کریمی. ریاض: بیت الافکار الدولیه.
- براون، رابرت مک آفی (۱۳۸۲ش). *روح آیین پروتستان*. ترجمه فریبرز مجیدی. تهران: نشر نگاه معاصر.
- بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۹۸۱م). *اصول الدین*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جزائری، سید نعمه الله (بی تا). *الذکر النجفیة*. تبریز: مکتبه حقیقت.
- جزائری (بی تا). *الانوار النعمانیة*. یوسف بن احمد البحرانی. **ابی جا:** مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- جماعه من اللاهوتیین (۱۹۸۶م). *تفسیر الکتاب المقدس*. بیروت: دار منشورات التّغیر.
- حرّ عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۳ق). *الفوائد الطوسیة*. قم: المطبعه العلمیه.
- خویی، ابوالقاسم (۱۳۹۵ق). *البيان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار الزّهراء.
- دانستن، جی. لسلی (۱۳۸۱ش). *آیین پروتستان*. ترجمه عبدالرحیم سلیمانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- روهلنج و دیگران (۲۰۰۳م). *الكنز المرصود في قواعد التلمود... .* ترجمه یوسفی حنا نصرالله. مکتبه النافذه.
- زلمی، مصطفی ابراهیم (۲۰۰۰م). *التبیین لرفع غموض التسخ فی القرآن.* اربیل: مکتب التفسیر للطباعه و النشر.
- سالتز، آدین اشتاین (۱۳۸۳ش). *سیری در تلمود.* باقر طالبی دارابی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- سباعی، مصطفی (۱۹۷۶م). *السنة و مکانتها فی التشريع الاسلامی.* بیروت: المکتب الاسلامی.
- سلفی، محمدلیمان (۱۹۸۹م). *السنة، حجيتها و مکانتها فی الاسلام و الرد علی منکرها.* مدینه: مکتبه الایمان.
- سیوطی، جلال الدین (۱۹۹۲م). *مفتاح الجنه فی الاحتجاج بالسنة.* جدّه: مکتبه الصحابه.
- شاطبی، ابواسحاق (۲۰۰۴م). *الموافقات فی اصول الشریعه.* تحقیق محمد عبدالقادر الفاضلی. بیروت: المکتبه العصریه.
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۹۸۵م). *جماع العلم.* تحقیق محمد احمد عبدالعزیز. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- (بی تا). *الأمر.* تصحیح محمد زهری التجار. بیروت: دار المعرفه.
- شهرستانی (۱۳۹۵ق). *الملل و النحل.* تحقیق محمد سید گیلانی. بیروت: دار المعرفه.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۹ش). *قرآن در اسلام.* تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- (۱۹۷۴م). *المیزان فی تفسیر القرآن.* بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ظفرالاسلام خان (۱۳۶۹ش). *نقد و نگرشی به تلمود.* ترجمه محمد رضا رحمتی. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- عبدالخالق، عبدالغنی (۱۹۸۶م). *حجیه السنة.* بیروت: دار القرآن الکریم.
- عبداللطیف، عبدالوجود محمد (۱۹۹۱م). *السنة النبویه بین دعاه الفتنه و ادعای العلم.* ریاض: مطبعه طیبه.
- عسکری، سید مرتضی (۱۳۷۸ش). *القرآن الکریم و روایات المدرستین.* تهران: دانشکده اصول دین.
- فتحی، عبدالکریم (۱۹۸۵م). *السنة تشريع لازم و دائم.* قاهره: مکتبه وهبه.

- کرکی، حسین بن شهاب‌الدین العاملی (بی‌تا). *هدایه‌الابرار الی طریق الائمة الاطهار*. تصحیح رثوف جمال‌الدین. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- کرنز، ارل (۱۹۹۴م). *سرگذشت مسیحیت درطول تاریخ*. ترجمه آرمان رشدی. [بی‌جا]: شورای کلیساهای جماعت زبان آموزشگاه کتاب مقدس.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱ق). *الکافی*. بیروت: دار صعب.
- کهن، راب ا. (۱۳۵۰ش). *گنجینه‌ای از تلمود*. ترجمه امیرفریدون گرگانی. [بی‌جا].
- مرتضی‌العاملی، السید جعفر (۲۰۰۶م). *الصّحیح من سیره النّبی الاعظم*. بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات.
- مک‌گراث، آلیستر (۱۳۸۴ش). *درسنامه الهیات مسیحی، شاخصه‌ها، منابع و روش‌ها*. ترجمه بهروز حدادی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- مولند، اینار (۱۳۶۸ش). *جهان مسیحیت*. ترجمه محمداقرا انصاری و مسیح مهاجری. تهران: امیرکبیر.
- مهریزی، مهدی (۱۳۸۲ش). «رابطه قرآن و حدیث». *علوم حدیث*. ش ۲۹.
- ناس، جان جی / (۱۳۷۵ش). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه علی‌اصغر حکمت. تهران: علمی-فرهنگی.
- نصیری، علی (۱۳۷۹ش). «رابطه متقابل کتاب و سنت». *علوم حدیث*. ش ۱۵.
- هیک، جان (۱۳۷۲ش). *فلسفه دین*. ترجمه بهرام راد. تهران: الهدی.
- *Encyclopedia Judaica* (1996). House Jerusalem. Ltd Israel.
- Hastings, James, et.al. *Encyclopedia Religion and Ethics*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Herbermann, Charies G. (1913). *The Catholice Encyclopedia*. New York: Encyclopedia.
- Rivkin, Ellis (1995). *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. New York.